

Onder professoren

Religie in de ban van cultuur

Anita Twaalfhoven In het openingsverhaal van deze *Boekman* schetst Thije Adams hoe kunst aanvankelijk de hoofdrol van religie overnam, maar vervolgens net als religie haar maatschappelijk aanzien en haar greep op mensen verloor. Theologe Hetty Zock ziet in haar vakgebied de belangstelling voor cultuur juist toenemen: ‘Kunst biedt ons een brede waaier aan verhalen, die allemaal iets zeggen over de rijke verscheidenheid van het leven. Dat sluit goed aan bij de wijze waarop mensen in deze tijd met vragen rond zingeving bezig zijn.’

‘Veel theologen zijn geïnteresseerd in de relatie tussen religie en kunst, omdat kunst ook in hun optiek in veel opzichten de functie heeft overgenomen die religie vroeger had’, zegt theologe Hetty Zock. ‘Zo is de *Matthäus Passion* op christelijke feestdagen een hype. Velen geloven helemaal niet in de theologische overtuigingen achter dit verhaal, maar zij voelen zich geraakt door de existentiële thema’s die hierin naar voren komen. Musea en theaters zijn net als religieuze gebouwen plekken waar je heen kunt gaan om je te bezinnen, inspiratie op te doen of je perspectief te verbreden.’

Als theologe is Zock gespecialiseerd in godsdienstpsychologie en zij is opleidingscoördinator van de master Geestelijke Verzorging bij de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Ook bekleedt zij sinds 2005 een bijzondere leerstoel, Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid. Deze leerstoel,

vanwege het KSGV, Studiecentrum voor Levensbeschouwing en Geestelijke Volksgezondheid met steun van de Vereniging van Vrijzinnige Protestanten in Nederland (VVP), beoogt het bevorderen van een geestelijk gezonde omgang met levensbeschouwing en zingeving.

De studenten van de master Geestelijke Verzorging volgen vakken als ethiek, filosofie, psychologie en religiewetenschap: islam, humanisme, christendom. Ook gesprekstechniek, psychopathologie, professionele ethiek en ethische dilemma’s in de zorg komen aan de orde.

Geen scherpe grens

Wat doet een geestelijk verzorger in de praktijk? ‘De prioriteit ligt bij het begeleiden van mensen met levensvragen’, vertelt Hetty Zock op haar kamer in het faculteitsgebouw. ‘Het gaat over betekenisgeving, vragen die raken aan de zin

van het bestaan. Je moet als geestelijk verzorger kennis hebben van psychologische processen, maar ook van de culturele bronnen waaruit mensen putten.’

Zowel religie als kunst spelen een belangrijke rol als het gaat om zingeving. Hoe ervaart zij zelf die relatie? ‘Ik kom uit een vrijzinnig protestants milieu en ben opgegroeid met het idee dat religieuze verhalen vormen van verbeelding zijn. De grens tussen religieuze of esthetische beleving is voor mij niet scherp te trekken.’

Thije Adams schetst in deze *Boekman* een proces van ‘culturele ontkerkelijking’. Hetty Zock signaleert in haar vakgebied juist een toenemende belangstelling voor kunst, in relatie tot zingeving. Met een korte terugblik in de historie: ‘Van oudsher stond kunst in de westerse cultuurgeschiedenis ten dienste van de culturele paradigma’s, het gezag en de tradities van de kerk. Sindsdien heeft de kunstwereld autonomie verworven en is de kerk steeds minder de cultuur gaan bepalen. In deze tijd vinden onbetwistbare waarheden geen brede weerklank in de westerse cultuur, niet in ideologische en ook niet in religieuze zin. Het zoeken naar zingeving en betekenisgeving is steeds meer een individueel proces

geworden. Dit zie je ook terug in allerlei individuele rituelen als iemand overlijdt: met kabouters, knuffels, vlinders en bloemen. Ieder maakt zijn eigen ritueel.’

Zock vervolgt: ‘De spirituele zoektocht wordt niet langer begrensd door de traditionele religieuze instituties; ook kunst en de esthetische beleving van kunst nemen daarin een steeds grotere plaats in. De tijd van de grote verhalen, in de zin van één religie of één

‘Er is voor mij geen scherpe grens tussen religieuze of esthetische beleving’

ideologie, is voorbij. Kunst biedt ons een brede waaier aan verhalen, die allemaal iets zeggen over de rijke verscheidenheid van het leven. Dat sluit goed aan bij de wijze waarop mensen in deze tijd met vragen rond zingeving bezig zijn.’ Een kunstwerk dat zij typerend vindt voor het zoeken naar zingeving in deze tijd is de neontekst ‘*The True Artist Helps the World by Revealing Mystic Truths*’ van Bruce Nauman. ‘Het is geïnspireerd op een biermerk en hing oorspronkelijk in de etalage van het atelier van de kunstenaar, een voormalige groentewinkel in San Francisco’, vertelt zij. ‘Het is te zien als een religieus statement over kunst, waarin zowel postmoderne ironie als een onbestemd verlangen doorklinken.’

Zoeken naar zekerheden

Franca Treur, schrijfster van de roman *Dorsvloer vol confetti*, zegt in deze *Boekman*: ‘Veel mensen zijn op zoek naar zekerheden, niet naar vrijheid,

terwijl het kenmerk van verhalen nu eenmaal is dat ze een grote mate van vrijheid vertegenwoordigen. (...)

Wanneer men het moeilijk vindt om met deze fundamentele onzekerheden te leven, ontstaat de behoefte om een bepaald verhaal tot waarheid te verheffen.'

Hoe kijkt Zock daar tegen aan? 'Het is moeilijk je te oriënteren en houvast te vinden in onze postmoderne samenleving. Het gebrek aan zekerheden is soms beangstigend. Fundamentalisme, in de zin van een ideologie met één waarheid, is niet alleen traditioneel of ouderwets te noemen. Het is ook te zien als een hedendaagse tegenreactie hierop.'

'In andere culturen speelt het idee van *l'art pour l'art* en het eigen karakter van esthetische ervaringen soms niet. Kunst heeft dan een andere positie in de samenleving. Maar ook in de westerse cultuur is de visie dat kunst geen link zou hebben met morele, politieke of religieuze thema's niet langer vol te houden. Denk aan de ophef rond de Deense cartoons over de profeet Mohammed, de moord op Theo van Gogh naar aanleiding van zijn kritiek op de islam met de film *Submission*, en meer recent, *Fitna*, de eveneens kritische film over de islam van Geert Wilders.'

Zock vervolgt: 'De overgang van een traditionele, religieuze visie op het maken van kunst naar een meer subjectieve en individuele invalshoek wordt door Orhan Pamuk prachtig beschreven in zijn boek *Ik heet Karmozijn*, dat speelt in het zestiende-eeuwse Istanbul. Pamuk roept met behulp van zowel traditionele als postmoderne vertelstructuren de spanning tussen Oost en West, traditie en vernieuwing op – en die gaat zowel gepaard met fascinatie als met angst.'

'In deze tijd van zwart-witdenken maakt kunst je ontvankelijk voor nuances'

Harry Potter

Zock heeft veel onderzoek verricht op het terrein van identiteit, zingeving en verbeelding in de godsdienstpsychologie. Dat onderzoek strekt zich ook uit tot de hedendaagse literatuur, waaronder een onderzoek naar Harry Potter. 'Het ging mij om de existentiële thema's in deze boeken. Er was veel discussie over op religieuze scholen', vertelt zij.

Zoals ook Anja Geldermans in deze *Boekman* beschrijft, stuit de tovenarij op weerstand. Wat vindt Zock daarvan? 'Uit empirisch onderzoek blijkt dat kinderen in de leeftijd dat ze Harry Potter lezen, de magie in die boeken niet letterlijk nemen. Naar hun idee gaat het over de magie zoals zij die ook ervaren in het dagelijks leven. Voor het eerst leren fietsen: dat is toch al een magisch gebeuren voor een kind? De verhalen groeien mee met de ontwikkeling van kinderen, die verliefd worden of op avontuur gaan. De serie raakt iets dat overal speelt,

het gaat over algemeen menselijke thema's.'

'In het vijfde deel van Harry Potter gaat het over terrorisme en dat haakt aan bij gebeurtenissen in het nieuws in deze tijd. Maar zelfs het griezeligste personage, Voldemort, blijkt een menselijk, beperkt wezen te zijn dat gefrustreerd is. Hij is wat psychologen een schaduwfiguur noemen, een representatie van de angsten in onze postmoderne cultuur: angst voor de dood, voor afhankelijkheid en voor zinloosheid. De dood is een gegeven en het kwaad is nooit helemaal te overwinnen. Die menselijke condities moeten we accepteren. De enige manier om het kwaad te bestrijden, is met menselijke kwaliteiten als liefde en solidariteit. Het personage Harry Potter is de held met wie wij deze existentiële thema's kunnen onderzoeken.'

Kunst als dialoog

Terugkomend op het idee over kunst als plek om je te bezinnen, je perspectief te verbreden: 'In deze tijd van zwart-witdenken maakt kunst je ontvankelijk voor nuances. Het maakt je gevoelig voor de manier waarop mensen betekenis geven aan hun leven en voor culturele verschillen. Je moet je kunnen inleven in een ander. Dat gebeurt niet als je slechts één verhaal als de waarheid ziet. Dé islam, dé moslim: het Wilders-verhaal, zeg maar.'

Kunst kan de aanleiding zijn hierover van gedachten te wisselen: 'Het gaat erom mensen in gesprek, dialoog met elkaar te brengen over wat een bepaalde kunstuiting voor hen betekent, wat ze ermee doen in hun leven. In het onderwijs, in sociaal-culturele projecten, en inburgerings-trajecten – als die tenminste niet allemaal wegbezuinigd worden. De vraag is dan wel: hoe toegankelijk zijn de kunstuitingen? In hoeverre spreken ze alleen een elite aan?'

Dezelfde vraag speelt rond de zogeheten stiltecentra in zorginstellingen: 'Wij vragen meestal aan kunstenaars om die centra in te

richten, vaak met abstracte kunst. Mijn zorg is of we niet te elitair bezig zijn. Ik kom daar tot rust tussen die kunst, maar geldt dat ook voor anderen?'

Hoe kan de overheid inspelen op het feit dat kunst voor een deel de rol van religie heeft overgenomen? Is het in dit verband riskant om zo te bezuinigen op kunst? 'Als de overheid integratie, goed samenleven en sociale weerbaarheid wil bevorderen, en we kunnen constateren dat kunst tegenwoordig vaak een rol speelt bij het ontwikkelen van waarden en een levenshouding, dan zou de overheid een productieve en creatieve kunstsector moeten faciliteren.'

Maar in die invalshoek om kunst te legitimeren schuilt ook een risico, vindt zij: 'Ik zie hier wel een spanning, een gevaar: in hoeverre wordt de autonomie van de kunsten bedreigd, als je kunst vooral als een middel gebruikt om een boodschap uit te dragen of om iets te bereiken. In hoeverre verkondigt die vooral een ideologie?'

Esthetische dimensie

Zock signaleert ook in expliciet religieuze kringen een grote belangstelling voor kunst. 'De esthetische dimensie speelt een centrale rol in eigentijdse vormen van religie. Vooral in new age en moderne christelijke spiritualiteit, maar ook in mainstream protestantisme en katholicisme. Een voorbeeld zijn de vele verwijzingen naar kunst en literatuur in preken of de opkomst van performancekunst binnen de liturgie van de kerk. Zoals Stefan Belderbos, die binnenkort in Leiden promoveert op een dissertatie over performances in de liturgie, *Van kunstwerk tot religieus ritueel*. Het ontwerpen van religieuze performances vormt een onderdeel van zijn promotieonderzoek.'

Wat is de meerwaarde hiervan? 'Kunst helpt mensen om zich de religieuze beleving als het ware toe te eigenen. Juist verbeeldingskracht maakt dat je ook persoonlijk iets kunt met

Anita Twaalfhoven

is hoofdredacteur van *Boekman*

elementen uit de religieuze traditie. En, anders dan veel traditioneel religieuze kunst en verhalen, stimuleren bepaalde vormen van moderne kunst die eigen interpretaties en persoonlijke beleving.’

Samen met collega Hans Alma, een psychologe die vanuit die invalshoek is gespecialiseerd in godsdienstpsychologie, deed zij enige tijd geleden empirisch onderzoek op dit vlak in het Amsterdamse Muziektheater. Het onderzoek, *De uitwerking van een religieuze opera op een seculier publiek*, betrof de opera *Dialogues des Carmélites* van Francis Poulenc, over een groep nonnen die ten tijde van de Franse Revolutie uit het klooster worden gezet en eindigen onder de guillotine. ‘Wij vroegen het operapubliek aan de hand van interviews en vragenlijsten naar hun beleving. Welke existentiële thema’s haalden zij uit de opera en in hoeverre brachten zij die in relatie met hun eigen leven? Ook was het de vraag of daarin verschil was tussen mensen die zich wel of niet religieus noemen.’

Een van de conclusies luidde dat kunst een religieuze gevoeligheid kan stimuleren en een belangrijk middel is in de toe-eigening van religieuze tradities. Deze effecten beperken zich niet alleen tot religie: ‘Als mensen esthetisch

‘Zowel
religie
als
kunst
raken
aan
existentiële
thema’s’

geraakt zijn, ervaren ze voor hen relatief onbekende gebruiken of rituelen niet langer als “vreemd”. Esthetische ervaringen kunnen je vertrouwd maken met het onbekende en ervoor zorgen dat je daar een persoonlijke band mee krijgt. Dat raakt ook aan de maatschappelijke relevantie van kunst.’

‘Mensen die zich “religieus” noemen, wat nog niet wil zeggen dat ze institutioneel religieus zijn, leken daar in ons onderzoek meer ontvankelijk voor te zijn dan anderen’, vertelt Zock. ‘In de godsdienstpsychologie en neuro-psychologie ziet men overeenkomsten in de psychologische processen die gepaard gaan met religieuze beleving en esthetische beleving.’

Het verschil is vooral als gradueel te zien: ‘Zowel religie als kunst raken aan existentiële thema’s zoals angst en verlangen, schuld en verantwoordelijkheid, eenzaamheid en verbondenheid. Kunst verruimt de horizon en belevingswereld en maakt je ontvankelijk voor andere zienswijzen. Bij een religieuze ervaring kan echter sprake zijn van een transformatie, in die zin dat mensen anders in het leven komen te staan en fundamenteel andere keuzes gaan maken.’

Zij verwijst in dit verband naar Hans Alma, die beide ervaringen ‘kernervaringen’ noemt. Ervaringen die een belangrijke inspiratiebron zijn als het gaat om vragen rond zingeving. Zowel kunst als religie kunnen mensen confronteren met nieuwe, onverwachte zienswijzen, die ook onprettig kunnen zijn en vaste gewoonten en ingesleten overtuigingen aan het wankelen kunnen brengen. Juist daarin schuilt de kracht om nieuwe perspectieven te tonen.